

ЮРИДИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК СКЛАДОВА СПОСОБУ ДІЯЛЬНОСТІ ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Гмирко В. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
Академія митної служби України

У статті викладено погляд на юридичні цінності як складову способу діяльності доказування в кримінальному процесі.

Ключові слова: доказування в кримінальному процесі, спосіб діяльності доказування, цінності діяльності доказування.

В статье излагаются суждения автора о юридических ценностях как составляющей способа деятельности доказывания в уголовном процессе.

Ключевые слова: доказывание в уголовном процессе, способ деятельности доказывания в уголовном процессе.

The article deals with the view on the legal values which are the components of the proving activity in the criminal procedure.

Keywords: proving activity in the criminal procedure, proving activity values, the way of proving activity.

В теорії доказування вітчизняного кримінального процесу проблему юридичних цінностей як складову способу діяльності доказування¹ досі не спеціально не тематизовано; окремі бо її фрагментарності розглядалися в контексті предметів інших спеціальних досліджень.

Мета даної статті – оформити певним чином уявлення про суття й вагу юридичних цінностей як складової способу діяльності доказування в кримінальному процесі.

Гадаю, немає особливої потреби переконувати кого-небудь у тому, що які цінності оргпроектантами певної діяльності покладено в основу її способу, такі й плоди резонно очікувати від неї². Отже, вважаю, що як цінності діяльності доказування можна розглядати, такі, зокрема, такі засади: (1) просування до істини + (2) презумпція невинності + (3) свобода від самовикриття + (4) favor defensionis + (5) використання стороною обвинувачення лише допустимих доказів. А тепер стисло розглянемо ціннісний зміст кожної із щойно наведених засад.

Засада просування до істини. Річ у тім, що ргімо, істина як певний соціокультурний феномен³ або ж як віра в істину “... є суттєвим фактом людського життя: якщо її відтяти, життя обернеться на щось ілюзорне й абсурдне. Саме цей відтин втратить сенс і вартість” [5, с. 320]. Secundo, “...
1 Під способом діяльності доказування в кримінальному процесі я пропоную розуміти її діяльнісний регулятор, об’єктивований структурою процесуальних “організованостей”, об’єднаних у три блоки: (а) “ціннісний” + (б) “організаційний” + (в) “технологічний”, де кожен із них виконує свою власну функцію: вказати на цінності діяльності, показати організаційний замисел, на якому ґрунтується доказування та визначити його технологічні засади.

2 У сучасній науці під цінністю розуміється “... те, що почуття людей диктують визнати поставленими над усім і до чого можна прагнути, споглядати, ставитися з пошанівком (П. Менцер). Цінність є не властивою якоїсь речі, а суттям і одночасно умовою повноцінного буття об’єкта”. Див. [1, с. 507]. Загальна проблематика цінностей, на мій погляд, ґрунтовно досліджено у монографії В. М. Попова [2, с. 15-123]; контекстно не спосіб оминати увагою роботу кардинала Й. Рацингера [3]. У контексті цієї статті я розглядаю цінності, як те, на чому має “триматися” певна діяльність, або принаймні, як те, що не повинно порушуватися її професійними “гравцями”, чи то пак “носіями”.

3 Про істину як цінність див. [4, с. 88-95].

ідея істини дозволяє нам розумно говорити про помилки й раціональну критику та вможливорює раціональну дискусію, тобто дискусію критичну, спрямовану на пошуки помилок, прагнучи за можливості якнайповажнішим чином усунути більшість із них, щоб наблизитись до істини. Таким чином, сама ідея помилки й здатності помилятися містить у собі ідею об’єктивної істини як стандарту, що його ми, можливо, й не досягаємо (в цьому сенсі ідея істини є регулятивною)” [6, с. 346-347].

Отже, солідаризуючись з наведеними оцінками ролі й місця істини в людській діяльності, було б верхом нерозважливості або недоречності ставити питання про її цілковиту елімінацію з теорії й практики доказування в кримінальному процесі. Інша річ, як наголошує відомий семіолог Ю. Лотман, “істина без сумніву породжує фанатизм. Істина поза сумнівом, світ без сміху, віра без іронії – це не тільки ідеал середньовічного аскетизму, це й програма сучасного тоталітаризму” [7, с. 479]. Тому-то, на мій погляд, сенс даного питання полягає саме у визначенні справжнього, не ідеологізованого місця істини в цій специфічній юридичній пізнавально-проектній галузі; гадаю, що в доказовому диспозитиві “правда” – “совість” – “істина” – “справедливість”⁴ вона має відігравати роль фундаментальної цінності – морально-пізнавального ідеалу для носіїв діяльності доказування, адже, як відомо, “хто не змагає до речей неможливих, ніколи їх не досягає”.

Звідси випливає, як на мене, можливість цілком діалектичного розв’язання проблеми істини в кримінальному процесі. Мова про те, що: (а) визнаючи гносеологічну корисність концепту істини в її кореспонденційній інтерпретації (відповідність фактів дійсності) як теоретико-регулятивної ідеї та

4 Питання справедливості, права, совісті прекрасно розглянено в книзі найавторитетнішого в світі філософії права П. Рікера “Право і справедливість”. Апропо: в цій роботі він звиснував, що сумління є нічим іншим як внутрішнім переконанням, яке живе в душі судді чи присяжних, виголошуючи суження щодо відповідності. Внутрішнє переконання і акт мовлення, що полягає в проголошенні права в особливих обставинах, звільняє ситуативне суження від чистої сваволі [8, с. 206-217].

(б), зберігаючи її в складі диспозитива діяльності доказування як морально-пізнавальну **цінність**, ми мусимо відтак спрямовувати наші теоретичні і практичні зусилля передовсім на проблему вдосконалення **засобів** самої діяльності (приміром, на опрацювання стандартів доказаності підстав процесуальних рішень). Такий підхід дозволить, гадаю, суттєво забезпечити практичну ефективність процедури просування до істини в діяльності доказування в кримінальному процесі.

Засада презумпції невинності. Ця засада поза усіма сумнівами має фундаментальну цінність для діяльності доказування⁵ в кримінальному процесі, бо із закладеної в ній методологічної ідеї “невинність презюмується, а винність доводиться”, впливає практична вимога до процесуальних “пропонентів” і “опонентів”, а також їхнього “арбітра” – суду – позиціонувати себе передовсім як критика певного стверджувального судження – презюмованого чи то пак обстоюваного⁶.

Тому-то логічними будуть дії обвинувальної влади, коли вона, розпрацьовуючи версію про згоадну винність справця скоєного злочину, буде тим самим критикувати тезу його презюмованої невинності; те ж саме вона чинитиме в суді, обстоюючи висновок про доказану винність підсудного. Своєю чергою, суд, входячи в доказування, мусить розпочинати свою роботу якраз із критики версії обвинувачення, хоч би якою переконливою й обґрунтованою вона йому не видавалася. До цього його примушує процесуальний закон, офіційно оголошуючи на початку процесу “встановлену” без доказування істинність твердження про невинність підсудного.

Коли ж суд дійде висновку, що йому, а також стороні оборони не вдалося підважити позицію обвинувачення, то тоді за логікою змагального процесу він має вже увійти в рефлексійну позицію критика експонованої перед тим тези про презюмовану невинність підсудного.

Що стосується сторони оборони, то її функціонально правильною позицією буде саме послідовна критика суджень обвинувальної влади про винність клієнта, бо на це її морально й правно подвигає енергетика презумпції невинності.

Таким чином цінність презумпції невинності полягає саме в тому, що вона фактично юридичною основою для “запуску” механізму **критики й контр-критики**, чим у суді досягається “... критичне сприйняття обвинувачення, в цій ситуації обвинувачення вперше змушено на загал що-небудь доказувати, а не просто формально оказувати власну позицію “під

⁵ На цьому місці хотів би звернути читачеву увагу на той чомусь незуважуваний факт: 1927 р. Н. Н. Полянський висловив сміливу й небезпечну для тодішнього режиму думку, що, мабуть, у кримінальному процесі в презумпції невинності знаходить найскраптіший вираз самообмеження влади правом. Див. [9, с. 69-70]; випадає також згадати, що багато пізніше (1968 р.) А. І. Солженіцин вирече: “Друге півстоліття височіє величезна держава, стягнена сталевими обручами, й обручі – є, а закону – немає” [10, с. 503].

⁶ Про цей аспект засади презумпції невинності див., зокрема [11, с. 30-42; 12, с. 42-52].

протокол” [12, с. 48].

Засада свободи від самовикриття (*nemo tenetur se detegere*). Засада *nemo tenetur se detegere*⁷, моїм зданням, є показником ступеня цивілізованості кримінального процесу, де людина реально, а не декларативно розглядається як найвища цінність, де повага передовсім до її фізичного, ментального й психологічного суверенітету є *conditio sine qua non* діяльності доказування в кримінальному процесі як на законопроектному, так і на функціональному рівнях. Ця засада стверджує: підозрюваний (обвинувачений) або підсудний не мають жодних зобов’язань яким-небудь чином сприяти державній мегамашині кримінального переслідування й відправлення правосуддя у викритті власної винності, приміром, відповідати на викривальні запитання або в інший спосіб.

Якщо ж держава ставить перед своїми інституціями завдання забезпечити невідворотність відповідальності справця за скоєне (ст. 2 КПК), то чому той, хто має зазнати обмеження власних прав і свобод обов’язково мусить докладати до цього свої руки? Як правильно свого часу наголошував Л. С. Владимиров, “що незалежніше від пояснень і діяльності підсудного виставлено обвинувачення перед судом, то сильніше й гідніше є воно” [14, с. 175]⁸. Цінність цієї засади полягає, на мою думку, в тому, що вона має послідовно спрямовувати законодавця, доктрину та процесуальні влади, по-перше, на щораз то більшу елімінацію особи, щодо якої точиться провадження *in personam*, з участі у викритті її як справця та доказуванні його згоадної винності, по-друге, на подолання згубної ідеології й практики інквізиційної настанови “*confessio est regina probationum*”, а, по-четверте, – на попередження виникнення ситуацій спекулятивних заяв про застосування до певних процесуальних персонажів незаконних способів отримання свідчень. Розуміння цього факту вимагає, як на мене, теоретичного розпрацювання згаданого аспекту надзвичайно актуальної для поліції проблеми забезпечення надійності⁹ процесу-

⁷ Про цю засаду 1946 р. згадує Н. Н. Полянський [13, с. 91]. У літературі також можна подібати згадку й про засаду *nemo tenetur se detegere*. як на мене, нюансово *detegere* таки ліпше, ніж *accusare* віддає справжній зміст і значення прихованого за ним феномену діяльності не тільки сторони обвинувачення в суді, але й поліції, яка, розкриваючи злочин, “викриває” (*detegere*) його справця.

⁸ Далі він робить фундаментальний, проте майже не відрефлексований і сучасною теоретичною думкою методологічний висновок: “найідеальнішим кримінальним судом видається той, у якому за цілковитого мовчання підсудного здійснюється встановлення його винності на підставі доказів, вивергущих у суддів переконання в ґрунтовності кримінального позову, репрезентованого обвинувальною владою” [Там само, с. 175]. Заслужують на увагу думки тих учених (Аверина Ю. А., Кусмауль Р., Будников В. Л.), які пропонують вилучити свідчення обвинуваченого (підсудного) з переліку доказів обвинувачення.

⁹ У процесуальній літературі тема надійності доказування в кримінальному процесі набула рис певної наукової оформленості 1984 р., коли пройшов однойменний теоретичний семінар, проведений ВНДІ МВС СРСР разом із інститутом Прокуратури СРСР 13 квітня 1983 р. Аналіз виступів його учасників, інколи надзвичайно цікавих і оригінальних, дозволяє висловитися, що розв’язання проблеми надійності доказування вони допускали в

ального доказування в кримінальному процесі.

Засада favor defensionis. Ця засада, дарма що була відома вже римському праву, ще й досі, як на мене, не знайшла належного теоретичного осмислення свого методологічного, а відтак і ціннісного характеру¹⁰. Її ціннісний сенс полягає в тому, що держава як учасник опозиції “мегамашина” кримінального переслідування – “здогадний справець”, усвідомлюючи власну безумовну перевагу, має послідовно “самообмежуватись”, надаючи певні компенсаційні **преференції** стороні оборони.

У доказовому плані, якщо послідовно рухатися в юридичній площині сучасного кримінального процесу від підготовчого до головного доказового провадження, засада favor defensionis може знаходити своє вираження в таких, зокрема, положеннях: (1) у праві оборонця першому “допитати” підозрюваного в рамках, передбаченої законом процедури “конфіденційного побачення” з ним до його першого “офіційного” допиту в поліції; (2) у праві підозрюваного (його оборонця) знайомитися з матеріалами, що ними обґрунтовується арешт або виставлення обвинувачення; (3) у праві обвинуваченого та оборонця на ознайомлення з усіма матеріалами кримінальної справи після закінчення підготовчого провадження¹¹; (4) у праві оборонця виступати зі вступним словом після сторони обвинувачення в головному доказовому провадженні; (5) у порядку презентації доказів, коли сторона оборони чинить це після сторони обвинувачення; (6) у встановленні правила, відповідно до якого підсудний може не допитуватися на загал, а від його імені в суді виступає його оборонець¹²; (7) у праві підсудного з дозволу суду свідчити в будь-

рамках традиційної методологічної парадигми, тобто на шляху вдосконалення наявних засобів цієї діяльності. Про це див.[15].

¹⁰ На думку Б. Яворського, favor defensionis (сприяння захисту) не засада, а окремий інститут кримінального процесу, зміст якого є система правових норм та правоположень, що випливають із них, покликаних компенсувати брак у сторони оборони (підозрюваного, підсудного etc.), його захисника та законного відпоручника тих прав, якими наділено суб'єктів владних повноважень зі сторони обвинувачення і за допомогою яких забезпечується функціонування засади змагальності в кримінальному процесі ... На favor defensionis, на думку цього автора, складаються три групи елементів: (а) виняткові права сторони оборони + (б) засади, які сприяють обороні + (в) інші положення, що сприяють стороні оборони [15, с. 5].

¹¹ У розглядуваному плані хочу звернути увагу на такий момент: інститут ознайомлення обвинуваченого з усіма матеріалами кримінальної справи – це безумовна концесія (поступка) на користь процесуального відповідача, обмеження дії засади інквізиційності досудового провадження, що є безумовним виявом демократичності сучасного процесу. Проте, лімітуючи поліцію і прокурора, не зашкодить водночас пам'ятати: шануючи права обвинуваченого і його оборонця, не треба забувати й про потребу пошанування та належного захисту прав інших осіб, які далеко не завжди з власної волі й бажання фігурують у матеріалах кримінальної справи. Якщо завдання забезпечення безпеки суб'єктів кримінального процесу більш-менш задовільно вирішується, то проблема захисту їхніх “штатських” товаришів, як мені видається, виглядає далеко не райдужно

¹² Як зауважує Б. Зайонц, американська юридична думка однозначно відсепарувалася від інквізиційних методів, які панують у Європі. Звідси загальна засада: підсудний не допитується; від 1878 р. федеральним законом встановлено, що в разі бажання підсудного він може бути допитаний під присягою, але лише на свою користь. [16, s. 140].

який момент судового слідства; (8) у праві оборонця першому допитувати викликаних із його ініціативи свідків та експертів; (9) у встановленні для сторони оборони пільгового стандарту доказаності власних тверджень “з вірогідністю”, щоб поставити під сумнів обґрунтованість обстоюваного в суді обвинувачення; (10) у доказовому правилі про “асиметрію доказів”, відповідно до якого сторона оборони має привілей використовувати для своїх цілей, докази, отримані стороною обвинувачення з порушеннями встановленої для цього процедури (крім ситуацій, пов'язаних із порушенням конституційних прав громадян).

Отже, якщо підсумувати наведене, то цінність засади favor defensionis полягає, на мою думку, в тому, що в результаті послідовного **самообмеження** держави¹³ в кримінальному процесі в суспільстві формується щораз то більш цивілізоване, культурне¹⁴ ставлення як до постаті правопорушника як людини, а не тільки джерела викривальних доказів, так і оборонця як речника його життєвого інтересу.

Засада використання стороною обвинувачення лише допустимих доказів. Передовсім хотів би сказати, що допустимість доказів, тобто “організованостей” діяльності доказування на загал можна вельми стисло визначити як позитивний результат оцінювання сторонами й судом їхньої юридичної придатності для використання в конкретних доказових цілях, зумовлених відповідною процесуальною ситуацією¹⁵.

Таким чином, допустимість (недопустимість) доказів з методологічних позицій у жодному разі не спосіб трактувати в характері такої собі їхньої властивості, як натуральних, **природних** об'єктів¹⁶,

¹³ Про проблему самообмеження держави в сфері кримінального процесу див. [11, с. 65-127]; зауважу а contrario: на думку Г. А. Печнікова, практика оцінює як негативний факт самоусунення держави від публічно-правного впливу в царині кримінального судочинства (відмова від об'єктивної істини як загальної мети в кримінальному процесі), пов'язуючи його з тим, що саме “... ці “державно-самообмежувальні” ідеї покладено в основу концептуальної побудови нового КПК РФ”. – [17, с. 99]. Як на мою думку, уважне неодноразове прочитання й критична рефлексія вельми складних текстів О. Б. Мізуліної дозволяє мені висловитися в тому сенсі, що основний пафос її безумовно талановитої роботи спрямовано на експозицію того, що давно вже зрозуміли на Заході: хочете бути незалежними та вільними, жити в мирі та злагоді – створіть спочатку інститут правосудного суду! [Там само. – с. 136].

¹⁴ Згадуючи про культуру, я маю на увазі те значення, що йому надає видатний філософ сучасності М. Мамардашвілі: “... під культурою я розумію визначені форми, в якій люди дійсно спроможні (і готові) на ділі практикувати складність. Культура для мене є дещо незворотне, що нічим не можна (в тому числі й знанням, розумом, логікою) замінити або надолужити, якщо її немає”. Див. [18, с. 173].

¹⁵ 1986 р. Н. В. Сібільова, авторка першого в СРСР ґрунтовного дослідження проблеми допустимості доказів, запропонувала визначити її як визнану законодавцем можливість використання уповноваженими на те особами й органами даного джерела в характері процесуального носія інформації про фактичні дані, що мають значення для встановлення істини в справі, а також відповідність вимогам закону й нормам комуністичної моральності процесуального порядку закріплення цієї інформації [19, с. 6].

¹⁶ У 1959 р. Л. Т. Ульянова, стверджуючи, що “якості доказів існують незалежно від нашого “я”, від наших відчуттів, піддала далі критиці думку Р. А. Костянтинової, яка вважала: “Раз

яку правник може однозначно виміряти в перебігу діяльності доказування, а по тому резолютно стверджувати про допустимість чи недопустимість доказів. Поза доказовою мислєдєльнїстю сторїн і суду немає ані доказів, ані юридичних фактів, ані їхніх характеристик, бо всі вони суть її **плоти**, тобто знаннєві юридичні конструкції та результати інтелектуальних операцій з ними в рамках конкретних процесуальних ситуацій.

Як допустимі можна кваліфікувати докази, котрі: (а) відповідають процесуальному стандарту виконання встановлєваних процедурних правил та дотримання вимог законності в перебігу їх виготовлення; (б) ситуаційно можуть бути використані сторонами й судом для досягнення власних доказових цілей.

На мою думку, процедура судового розв'язання питання про допустимість (недопустимість) доказів має ґрунтуватися на двох засадничих постулатах: (а) неприпустимості суто **формального** підходу в перебігу вироблення рішень про допустимість (недопустимість) доказів + (б) вимозі до суду поводити себе **дїяльнїсно**, тобто бути водночас на різних "поверхах" розв'язуваної проблеми; суд має навчитися мистецтву рефлексувати як увесь контекст ("життєвий" і "юридичний") "плотїв", незаконно одержаних у разі порушення ним певного ситуації виникнення заперечуваного доказу, так і актуальної ситуації у справі¹⁷.

назавжди даних об'єктивних властивостей доказів не може бути, ця об'єктивність створюється в складному процесі сприйняття, усвідомлення, перевіряння й оцінювання фактів, що проходять перед судом" [20, с. 73]. Ця теза спонукає мене ще раз згадати методологічний висновок С. А. Пашина: "Зіткнення "природничо-наукового" та "дїяльнїсного" підходів до оцінювання допустимості матеріалів і складає собою головну гносеологічну і теоретичну проблему вітчизняного (пострадянського) доказового права. [21, с. 67].

17 На завершення сюжету про ціннісний аспект допустимість доказів хотів би навести дві такі наукові позиції, котрі нагадують про кончу потребу дотримуватися майже ювелірного підходу до розв'язання питання про допустимість (недопустимість) доказів у конкретній кримінальній справі, вміти пройти між процесуальною

Таким чином, цінність цієї засади полягає в тому, що її послїдовна практична реалізація має забезпечити досягнення юридичної цілїсності діяльності доказування, яка підтримується додержанням рївноваги юридичних правил і відповідальності в разі їх порушення. У такій схемі функціонери кримінального переслїдування, усвідомлюючи конєчність додержання вимог процесуального закону, таки намагатимуться утримуватися від його свідомого порушення ("дешевше буде"), а сторона оборони завше матиме змогу порушувати питання про, так би мовити, відновлення порушеного status quo, забезпечуючи водночас і бажаний **баланс** доказових можливостей сторїн.

Закінчуючи побїжний виклад проблематики юридичних цінностей як складових способу діяльності доказування, хотїв би підкреслити: вони, якщо їх розглядати системно, потребують дослідження взаємних зв'язків і впливів, уникаючи заразом, як зауважується в дїяльнїсній методології (В. Н. Верхоглазенко, А. А. Звєзденков, М. В. Хлюнова) утопїчного ортодоксального слїдування окремо взятїй цінності (наприклад, ідеї об'єктивної істини) на шкоду іншим.

Сциллою та соціальною Харібдою... Отже, автор першої з них Л. Моравський, наголошує: підходячи глобально, треба сказати, що непорушна до цього часу концепція процесу лише як знаряддя ефективного встановлення істини та реалізації матеріального права, має поважного конкурента в формі поширеної у шораз то бїльшїй кількості країн ідеї: процес може респектувати прагнення до пізнання істини й реалізації матеріального права тільки в тих межах, у яких це можна **погодити** з правилами порядної комунікації в суспільних інтеракціях. Див. [22, с. 269].

Знаний ізраїльський суддя А. Барак схиляється до думки: "... правила про допустимість доказів слїд би звільна замінити на правила про їхню вагомість. Професійному суддеві слїдувало б оцінювати кожен доказ відповідно до його доказової цінності, і високопереконливий доказ не слїд було б вилучати через те, що йому бракує одного з тестів допустимості. Метою судового процесу є розкриття істини, і ця мета може не здійснитися, якщо шлях достовірним доказам до суду перепинено. ... У кінцевому підсумку ми стурбовані тим, щоб досягти рївноваги між потребою демократичного суспільства в розкритті істини та нагальною вимогою цього ж суспільства про збереження інших цінностей, яке воно вважає гідними захисту". Див. [23, с. 350].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М, 2005. – 576 с.
2. Попов В. М. Аксиология і медицина. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 284 с.
3. Рацінґер Й. Цінності в часі перемін. Долання майбутніх викликів. – Львів: Місіонер, 2006. – 168 с.
4. Бандура О. Істина як загальнолюдська та правова цінність // Право України. – 2010. – № 2. – С. 88-95.
5. Ортега-і-Гасет Х. Тема нашої доби // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 315-367.
6. Поппер К. Предположения и опровержения. Рост научного знания // Поппер К. Логика и рост научного знания. – М.: Прогресс, 1983. – С. 240-378.
7. Лотман Ю. Выход из лабиринта // Эко У. Имя розы. – М.: Книжная палата, 1989. – С. 468-481.
8. Рїкер П. Право і справедливість. – К.: Дух і літера, 2002. – 216 с.
9. Полянський Н. Н. Очерки общей теории уголовного процесса. – М.: Право и Жизнь, 1927. – 127 с.
10. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. – М.: Инком НВ, 1991. – Т. 7. – 528 с.
11. Мизулина Е. Уголовный процесс: концепция самоограничения государства. – Тарту: Тарт. ун-т, 1991. – 148 с.
12. Карнозова Л. М. Гуманитарные начала в деятельности судьи в уголовном процессе. – М.: ТК Велби, Проспект, 2004. – 93 с.

13. Полянский Н. Н. Доказательства в иностранном уголовном процессе. – М.: Юридиздат МЮ СССР, 1946. – 142 с.
14. Проблемы надежности доказывания в советском уголовном процессе. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. – 80 с.; з вітчизняних робіт на цю тему див.: Рогожин В. А. Пределы и надежность доказывания // Проблемы государства и права Украины. – К.: КМК ВО, 1992. – С. 46-51.
15. Яворский Б. Сприяння захисту як необхідна умова забезпечення функціонування засади змагальності у кримінальному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: КНУВС, 2010. – 21 с.
16. Zając В. Przyznanie się do winy w procesie karnym. – Kraków: Zakamycze, 1995. – 260 s.
17. Печников Г. А. Диалектические проблемы истины в уголовном процессе. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 304 с.
18. Мамардашвили М. К. Если осмелиться быть... // Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – С. 172-201.
19. Сибилева Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Х.: ХарЮИ, 1986. – 23 с.
20. Ульянова Л. М. Оценка доказательств судом первой инстанции. – М.: Госюриздат, 1959. – 168 с.
21. Пашин С. А. Доказательства в российском уголовном процессе. – М.: Комплекс-Прогресс, 1999. – 104 с.
22. Morawski L. Argumentacje, racjonalność prawa i postępowanie dowodowe. – Toruń: UMK, 1988 – 311 s.
23. Барак А. Судейское усмотрение. – М.: НОРМА, 1999. – 376 с.